

УДК 008:001.8

Петруня-Пилявська Наталія Анатоліївна

*кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук
Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу*

Petrunia-Pilyavska Nataliia

*Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor of the Department of Social Sciences
Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas*

ВИТОКИ УКРАЇНСЬКОГО КУЛЬТУРОГЕНЕЗУ THE ORIGINS OF UKRAINIAN CULTURAL GENESIS

Анотація. У статті досліджується початок культурогенезу на території України, аналізуються духовні інтенції та способи їх матеріалізації в мистецькі форми первісної культури, їх стабілізація та самовідтворення.

Ключові слова: культура, культурогенез, первісне мистецтво, етногенез.

Summary. The article examines the beginning of cultural genesis on the territory of Ukraine, analyzes spiritual intentions and ways of their materialization in the artistic forms of primitive culture, stabilization and self-reproduction.

Key words: culture, cultural genesis, primitive art, ethnogenesis.

Постановка проблеми. Термін "культура" в цьому дослідженні означає сукупність способів і прийомів діяльності первісних людей в матеріальній і духовній сфері свого буття, оречевлених носіях праці, знаках, символах, які передаються наступним поколінням. Як відомо, Україна не

належить до тих регіонів, де виникли найдавніші вогнища культурогенезу, проте її земля містить чимало пам’яток, які засвідчують завершальний етап становлення культури первісної людини [4, с. 36].

Виклад основного матеріалу. На думку деяких вчених етнічні процеси пов’язані з культурогенезом. Ю. Павленко вважає, що кожна етнічна спільність з доби первісності має певну культурно-світоглядну систему, що втілюється та відбивається в матеріальній сфері [8, с. 14]. В зв’язку з цим можна виділити наступну особливість: причиною змішаності культур є переселення людей територією. Міграції та змішування найрізноманітніших груп первісних спільнот, незліченних їх хвиль, що накопичувалися з первісної азійської батьківщини, були співтворцями первісної культури на території України.

Зв’язок між первісною людиною індоєвропейського типу і культурою на території України має двоїстий характер: він традиційний, і водночас має риси нового, безпосереднього і опосередкованого релігійними та естетичними духовними чинниками. Згідно висновків Ю. Павленка, маємо всі підстави припускати, що мезолітичні елементи культури північної лісової смуги території сучасної України є першим свідченням життєдіяльності людини. Вона була розумною істотою і мала започатковані уявленнями про естетичне та релігійне начала в природі. Зауважимо, що мистецькі форми культури первісної людини, які несуть в собі відбитки перших релігійних і естетичних почуттів, переживань, відмежовують в історії культурогенез в єдності з етногенезом від неандертальних поховань. С. Смирнов вважає, що неандертальські типи поховань засвідчують вихідний стан, де химерно переплітаються невиразні й невизначені образи і уявлення, фантазії, з якого еволюціонує на основі знаряддєвої діяльності пізніший культ мертвих та віра в духів, культ живих [9, с. 179].

Тейяр де Шарден, відомий знавець проблеми походження людини, вважав, що розумна людина творить себе і свій світ за доби Оленя, її

життєдіяльність – це сфера безпосередньої практичної, предметної реалізації первісних творчих сил. "Нові прибульці несуть з собою мистецтво – натуральне, але на диво досконале. І завдяки мові цього мистецтва ми вперше можемо проникнути у свідомість зниклих істот, кістки яких ми знаємо" [4, с. 57].

Для первісних людей притаманний біжучий суспільний досвід, в якому в предметних формах культури зафіксовані регулятивні норми життя усіх членів соціуму. Перші мистецькі твори доби пізнього палеоліту висвітлюють онтологію привласнюючої життєдіяльності людських спільнот та виокремлюють об'єкти полювання, без яких існування неможливо. Це означає, що "атрибутивний підхід до вивчення й дослідження людської життєдіяльності дає нам можливість з'ясувати не лише контекст її розгортання, а й встановити ті основи і структурні елементи, без яких вона стає неможливою. До таких її елементів належить користування людьми предметами природнього й соціального світу" [6, с. 101].

Провідна роль у формуванні первісної культури та форм етнічного життя належить знаряддям, без яких не існує виробництво, та соціальним формам самоорганізації. В. Козловський в цьому контексті пише, що створення суспільної предметності, як особливого культурного феномену, становить основу єдності людського світу, в якому предметні форми втілюють духовні, моральні, мистецькі, релігійні [5, с. 20]. Технологія творення етнічної культури невіддільна від самотворення людиною самої себе. У цьому її глибокий етнотворчий зміст, "своєрідний предметний спосіб самоутвердження людини" [10, с. 157].

Етнічна культура доби палеоліту на території України як певний підсумок духовно-практичного освоєння людиною навколишнього середовища потребує серйозної філософсько-гносеологічної переоцінки для розуміння традицій і новаторства. Адже археологічний тип культури – це не просто засіб матеріального вираження духовних сил первісної етнічної

спільноти, але й онтологічний принцип осмислення буття, інформація із створеного попередниками світу, універсальний спосіб зв'язку між речами, думками, віруваннями. "Первісна культура – це синкретичне утворення... Це нерозривний комплекс, і якщо він піддається внутрішньому членуванню, то лише у сфері теоретичного аналізу" [4, с. 62].

Ігноруючи дію закону збереження привласненого, створеного, втіленого в культурі духовного потенціалу етнічної спільноти та інноваційного в розгортанні життєдіяльності, неможливо зрозуміти механізму культууро- та етногенезу. Відтоді, як людина навчилася мислити, фантазувати, творити в думці певні образи, уявлення та оповідати в мистецьких творах своє життя, ніщо її так не захоплювало, як міфи та естетичні форми мистецтва. Міф – це специфічний феномен духовності людини, особливий тип духовної діяльності по створенню та розповсюдженню суспільно-значущих цінностей, без яких не існувало упорядкованого життя.

Доба, що розглядається, характеризується подальшим розвитком культууро- та етногенезу. "Доба верхнього палеоліту позначена спалахом мистецьких здобутків: декоративне та образотворче мистецтво, музика, танок, театралізовані магічні дії мали місце по під склепінням печер та жител" [3, с. 13-14]. Матеріалізована культура палеолітичної доби виражає єдність двох протилежних процесів життєдіяльності етнічної спільноти – опредметнення і розпредметнення. Перший процес характеризується втіленням у речовий світ духовних сил людини, її уявлень, поглядів, почуттів, здібностей, перетворювальної діяльності, завдяки чому предметний світ стає соціально-культурним. Діяльність опредметнення втілюється не лише в речовій формі, але і в якості людини як суб'єкта самотворчості і етнотворення. Розпредметнення – це зворотній процес, внаслідок якого духовні сили, втілені в матеріалізованих культурних витворах, стають здатними формувати у людини відповідні здібності,

духовні сили, якості, властивості. Завдяки культурним здобуткам первісна етнічна свідомість функціонує як атрибут соціальної системи діяльності. Отже, культура постійно тримає етнічну свідомість діючих індивідів під духовною напругою, розвиває здібності прийдешніх поколінь, які здатні до інновацій.

На території України археологічні знахідки верхньо-палеолітичної доби багатші за попередні часи і нараховують понад 800 пам'яток. Дослідники виділяють п'ять найвиразніших груп пам'яток: закарпатську, дністровську, волинську, середньодніпровську та степову [3, с. 10]. Вже на першій стадії започаткування культуuroгенезу спостерігається відмінність матеріальної культури. Ця специфіка обумовлена тим, що оречевлення і привласнення природнього середовища здійснювалося в різних природно-кліматичних зонах, де існували різні види тварин, які були об'єктом полювання. Крім того, зазначає В. Коцюбинський, "перехід опредметнення в оречевлення в процесі привласнення дуже часто відбувається на різних рівнях організації соціального суб'єкта (індивід, група, суспільство)" [6, с. 121].

Характерною ознакою розвитку будь-якого цілісного етнічного утворення є те, що воно, розвиваючись, привласнює певне природне середовище, яке відрізняється від інших і обумовлює продукування духовних і соціальних сил. Згідно археологічних досліджень, на території України в палеолітичну добу культурно-етнічна неоднорідність чітко визначилася. Первісні колективи склалися із сукупності сімей однієї стоянки і утворювали кровноспоріднену громаду [2, с. 4-6]. Безумовно, кожна така територіальна громада творила свій предметний світ за наявності спільних для багатьох подібних общин світоглядних уявлень, поглядів, серед яких людина усвідомлювала себе часткою природи, часткою тотема, тобто фіксується єдність індивіда, роду, своїх предків і духів природи. Л. Леві-Брюль, характеризуючи первісну свідомість, писав, що

"індивід, предок і тотем утворюють дещо єдине, не втрачаючи разом з тим своєї троїстості" [7, с. 59].

Кожна територіальна група етнічної спільноти, маючи тотемістичну форму свідомості, виокремлювала в природньому середовищі річ, яку наділяла духовною силою і вважала її пращуром. Саме через самоусвідомлення своєї належності до тотема всі його нащадки ставилися один до одного як до рідного. Тому матеріалізована культура містить в собі елементи тотемістичного світогляду. Ті речі первісного мистецтва, які символічно відображають спільного предка, мали інтегративне значення та були предметом магічних дійств. Є підстави для гіпотетичного припущення, що "магічно-художні "автографи" на піскових брилах Кам'яної Могили" були символами спільного тотема, а тому від покоління до покоління вони вдосконалювалися і "перетворилися на своєрідний кам'яний літопис".

Культура як матеріальний субстрат соціальної життєдіяльності людини примножується та урізноманітнюється, стає більш стійкою, міцнішою і виконує різноманітні духовні і практичні функції. Усвідомлення єдності первісної етнічної спільноти відбувається в контексті єдності з природнім середовищем. Ця єдність закріплена в первісних формах мистецтва, в якому тотемістична форма родової свідомості виконує духовно об'єднуючу, інтегративну функцію. Матеріальні носії духовності (первісні твори мистецтва) втілюють творчі смисли первісної спільноти, опредмечують їх та стають так чи інакше суспільним багатством. Наступні покоління у своїй етнічній життєдіяльності використовують раніше створені речі як засоби для власного саморозвитку, і тим самим додають до створеної культури свій внесок. В цьому знаходить свій вираз інволюційна трансформація культури або культурогенез.

В добу мезоліту на території України "головними знаряддями праці стають лук та стріла... Застосування кістяного гачка зробило рибальство важливим джерелом наповнення харчового раціону" [3, с. 15]. Спеціалізація

на мисливські і рибальські види діяльності має вирішальне значення у створенні і неухильному збільшенні додаткового продукту, що веде до збільшення чисельності населення та розвитку його культури. "За доби верхнього палеоліту практично всі регіони України були залюднені" [3, с. 10]. Це породжувало більші можливості для спілкування та ідентифікації культури. С. Артановський в цьому контексті пише: "Історія культурних контактів характеризується все зростаючим переходом від ізольованості до все більш багатосторонніх зв'язків, від локальних зносин із своїми безпосередніми сусідами по території до більш широкого спілкування" [1, с. 103]. Чим багатшим ставав світ створених первісними етнічними групами на території України матеріальних і духовних цінностей в палеолітичну добу, тим складнішими і тіснішими ставали зв'язки, тим у більшій спільноті об'єднувалися люди.

Етнокультурна ситуація за доби мезоліту видається досить складною. Безперервна трансформація культурних традицій від палеоліту, через мезоліт до неолітичної доби простежена в Середньому Подніпров'ї [3, с. 15]. Загалом упродовж вказаного історичного періоду на території України спостерігається діалектична взаємодія всіх тенденцій. Першою є зростання культурної консолідації сусідніх етнічних груп до дедалі щільної спільноти, яка водночас діє вшир і вглиб. Другою є тенденція до культурно-мовної і виробничої диференціації етнічних груп. В цьому контексті В. Щербаківський пише, що за доби палеоліту населення України мало багато спільного з населенням Західної Європи [12, с. 6-8].

В процесі спілкування люди обмінюються предметами своєї життєдіяльності, в тому числі й культурними цінностями. "Проте на території України переважав автохтонний генетичний процес" [3, с. 15]. З особливою силою це проявляється в тому, що на фінальній фазі пізнього палеоліту зона автохтонної спільноти, на тлі якої складалася власне

індоевропейська мова, простягалася від Пониззя Дніпра і Криму до Північно-Західного Прикаспію на сході.

З подальшим закріпленням первісних мисливців і збирачів характерними прикметами їх культури є наявність сегментів мікролітів і трапецієподібних вкладників. В межах рибальства, полювання та збирання рослинної продукції створювалися споріднені культури із своїми міфологічними образами. Водночас традиції, звичаї, норми поведінки, що виникають у мисливців, збирачів та рибальських групах, виступають суспільним надбанням всього етнічного масиву, який спрямовує свої зусилля на їх збереження і зміцнення. Уявлення про суспільний і природний світ у первісних людей насичені фантастичними образами. Передумовою міфології було те, що на ранній стадії розвитку людини її суб'єктивні здатності і здібності слабо розвинуті. "Для людини в будь-яких життєвих ситуаціях міф був конче необхідною категорією... Міфічне і реальне тісно перепліталися" [4, с. 63]. Ця єдність обумовлювала також єдність духовного і речового.

З розвитком мисливської діяльності сформувалися різні міфічні образи, матеріалізовані в культурі. Наприклад, провідною фігурою у мисливських обрядах є персона "людина-звір". Її роль виконував один із мисливців, який у ритуальному вбранні зооморфного характеру, завдяки певним діям, здійснював, так би мовити, зв'язок соціуму з тваринним світом [4, с. 77]. У міфологічному образі "людина-звір" втілений позитивний смисл уявлення про "співтворення" світу людської культури. Водночас в ньому сумісно існують не лише два реальні образи, але й внутрішня буттєва ситуація. Поряд з емпіричною реальністю є сфера духовного єднання людини і звіра. Духовний момент буття мистецького образу "людина-звір" має два аспекти: з одного боку, людські духовні переживання, які мисливець відчуває на полюванні, відтворюються в ритуальному магічному танці, з другого – само ритуальне дійство є вторинним конструктивним моментом.

Міфічний образ є складовою частиною культури, невіддільним від її загального смислу. Міф є певним продуктом думки або явищем світогляду і знаходиться в культурі у двох іпостасях: матеріалізованому образі та його духовному смислові, більш інтимному, ніж загальний елемент міфологічної думки. Внутрішній світ матеріальної культури первісних спільнот неоднорідний: в ньому переплітаються переживання людей, їх почуття, які виражають сутність етнічного існування.

Палеолітична культура, створена на території України, – це сфера етнічного життя, творіння етнічного духу, матеріалізованого в різні форми, де співпричетні всі сили людини і властивості. З виникненням первісної культури форми спілкування, розвиток і зміна певних орієнтирів у світосприйнятті і світовідчутті здійснюється в контексті смислів, що в ній запрограмовані. Загалом, можна констатувати, що єдність естетичного і сакрального в палеолітичній культурі на території України не лише розкриваються як "певні домінанти обрядово-ритуальної діяльності, а й несли в собі інформацію щодо подальшої соціалізації суспільства в цілому" [4, с. 80].

Первісна культура наскрізь символізована сакральним змістом, живе діяльністю етнічної спільноти і лише нею. Якщо в життєдіяльності первісної етнічної спільноти культура з її різноманітною символікою не охоплюється етнічним духом, то цілком зрозуміло, що творчий зміст приховується від розуміння. Творчість і співтворчість в культурогенезі є не часткове, другорядне явище – вона невід’ємний від життєдіяльності процес. Традиційність спрямована не на омертвіння культури, а на її усталеність і неперервність самого творчого духовного процесу. Цим зумовлюється урізноманітнення змісту мистецьких форм первісної культури на території України.

Культура була найдосконалішим атрибутом саморегуляції та активізації всіх форм життя. При всій багатоманітності міфічних образів

палеолітичної культури їх синтез має наступну структуру: 1) модель етнічно-значущих умов діяльності; 2) певна "програма" виконавчих у виробництві дій; 3) інформативна база про реально досягнутий рівень привласнення і освоєння природи і соціального життя. Вона являла собою певною мірою замкнений контур регулювання всіх сфер життєдіяльності та мала в собі інтенцію до корекції поведінки людей, форм їх переживань.

В первісному мистецтві, яке було складовою культури, консерватизм утримувався більшою мірою у речовій формі, яка не була без живої духовності. Адже мистецтво включалося в культові та обрядові дієства, в процесі яких людина оновлювала свій внутрішній світ і розвивала інтенцію духу. Жадоба нових відчуттів і переживань супроводжувалася творчою ініціативою, яка була виразом самого життя. З приводу цього С. Франк пише, що життя по суті є невинним плином становлення, творчим пориванням душі, припливом в емпірію буття нових сил і змістів, які безперервно народжуються в темних надрах вільного духу [11, с. 127].

Творчий характер обрядових дійств первісних спільнот можна зрозуміти лише в якості відтворюючої, репродуктивної духовності, яка завжди була цілісним утворенням з матеріальним субстратом етнічної культури. Творчий акт можна розглядати як домінанту художньо-образної структури найдавнішого мистецтва. Тому мистецька творчість є єдиним реально та духовно перетворюючим процесом предметної діяльності. "Мистецтво найдавніших часів, вбираючи різні функції і обрядово-магічні, практично-пізнавальні, звуково-комунікативні є важливим і невід'ємним компонентом культур... Мистецтво пізнього палеоліту є первинним корінням, з якого виростають дві великі гілки..., найдавніші форми мовної, музичної, танцювальної та акторської творчості... Друга – найдавніші форми прикладних мистецтв, архітектури, скульптури, живопису, графіки" [4, с. 92].

Палеолітична культура наших пращурів як сутнісне визначення первісної етнічної предметної діяльності, яка розвинулася на основі привласнюючого господарювання, є водночас визначенням етнічної самосвідомості, творчого духу та найглибшою особливістю початку культурогенезу.

Література

1. Артановский С.Н. Историческое единство человечества и взаимное влияние культур. Л., 1967. 308 с.
2. Генінг В.Ф. Соціальні форми первісності // Археологія. 1989. №4. 12 с.
3. Етнічна історія давньої України. К., 2000. 280 с.
4. Історія української культури. Т.1. К., 2001. 1134 с.
5. Козловський В.П. Культура слов'ян: генезис і функції. К., 1996. 396 с.
6. Коцюбинський В.Й. Привласнення: соціальні аспекти. К., 1999. 230 с.
7. Леви-Брюль Л. Первобытное мышление. М., 1936. 421 с.
8. Павленко Ю.В. Передісторія давніх Русів у світовому контексті. К., 1994. 400 с.
9. Смирнов С.В. Релігійність неандертальця: аргументи за і проти // Археологія. 1998. №1. 8 с.
10. Тарасенко Н.Ф. Природа, технология, культура. Философско-мировоззренческий анализ. К., 1985. 411 с.
11. Франк С.Л. Духовные основы общества. М., 1992. 511 с.
12. Щербаківський В. Кам'яна доба. Мюнхен, 1947. 87 с.